

АСОЦІАТИВНО-ТЕРМІНАЛЬНА МОТИВАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ РИБ

У статті мотивацію кваліфіковано як наскрізну лінгвокогнітивну операцію, результатом якої є формування ономасіологічної структури знака в проекції на структуру знань про позначене. На ґрунті методу когнітивно-ономасіологічного аналізу здійснено комплексний опис асоціативно мотивованих іхтіонімів української мови. Загалом метафорично мотивовані назви риб, як номенклатурні, так і народні, виявляють мовні засоби номінації іхтіофауни в етносвідомості українців, у їхній науковій і наївній картинах світу, зокрема, структури неістинних, фігуральних знань, представлені знаками із переносним значеннями. Асоціативно-термінальна мотивація в досліджуваному масиві не є гомогенною і спирається на різні типи метафоричного механізму, що уможливило позначення однієї предметної царини в термінах іншої на підставі аналогізації з суміжним поняттям, дифузним асоціативним комплексом та геістальтом, унаслідок чого відповідним найменуванням притаманна структурно-метафорична, дифузно-метафорична та геістальтна мотивація. Вивчення специфіки метафоричних процесів у колі досліджуваних найменувань дає змогу вважати відкритими для взаємодії з рецipientною зоною українських назв риб донорські зони ЛЮДИНА, ТВАРИНА, АРТЕФАКТ, використання яких ґрунтується на найзагальніших та найуніверсальніших принципах метафоричної переінтерпретації – антропометричності, зооморфізмі та побутоцентризмі.

Ключові слова: асоціативно-термінальна мотивація, метафора, аналогізація, структурно-метафорична мотивація, дифузно-метафорична мотивація, геістальтна мотивація, іхтіонім.

Постановка проблеми. Метафора – результат пізнавальної діяльності індивіда, вона занурена не лише в буденну мову, а й водночас змінює способи сприйняття й розуміння світу, виражаючи і формуючи нові поняття, маркуючи етапи розвитку осягнення довкілля загалом. Як один із ключових елементів категоризації світу, мови, мислення й сприйняття, вона зликовує воедино мовні й мисленнєві структури, поєднуючи дійсність, свідомість, пізнання. Тому з'ясування особливостей виникнення метафоричних найменувань дає змогу глибше пізнати як номінативні механізми загалом, так і їхні пріоритети в етносвідомості зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як номінативний клас іхтіоніми на матеріалі різних мов досліджували в аспекті засобів словотворення та словотворчих типів, структурно-семантичних розрядів, семантичної мотивованості тощо. У філологічній літературі наявні фрагменти етимологічного аналізу назв риб слов'янських мов (Л. А. Булаховський, В. Т. Коломієць, В. В. Усачова та ін.), діалектного вивчення українських іхтіонімів (А. А. Берлізова, Й. О. Дзензелівський, П. С. Лисенко та ін.), характеристики їхньої символічної, міфологічної природи (О. М. Афанасьєв, Г. О. Булашев, В. М. Войтович, В. В. Куйбіда, М. І. Толстой та ін.). Досить продуктивно нині в лінгвоукраїністиці досліджують діалектні назви риб у системно-структурному аспекті мотивації, зокрема І. Б. Циганок, Г. В. Галаш здійснили зіставну характеристику рибальських номенів у сучасних говірках Одеської області [17], Т. М. Тищенко проаналізувала склад, структурну організацію та географічне поширення іхтіонімів у говірках Східного Полісся [13], Р. В. Міняйло описав продуктивні суфіксальні словотвірні моделі народних назв риб [6]. Найбільш повно слов'янські іхтіоніми вивчено в роботах В. Т. Коломієць, яка вважає, що іхтіологічні назви дають плідні результати для встановлення прабатьківщини слов'ян та напрямків їхнього розселення [3]. На думку дослідниці, значна кількість людей, якщо в населеному пункті немає річки, озера чи іншої водойми, не може пов'язати ніякого конкретного значення, ні з одною із почутих назв риби, за винятком двох-трьох найменувань (сом, судак, щука), тому історичне переміщення населення на нові місця, де були водойми й відповідна іхтіофауна, призводило до появи нових номінатем. Специфіка спільного функціонування назв риб і зумовлена нею своєрідність їхніх зв'язків з історією міжетнічних контактів визначають ці назви як важливий об'єкт лінгвістичного вивчення, розрахованого на використання одержаних результатів для з'ясування складних питань доісторичного розвитку і взаємодії народів [4, с. 4–5]. Першу спробу спроектувати когнітивно-ономасіологічний аналіз мотивації, розроблений О. О. Селівановою, на номенклатурні назв риб здійснила С. А. Стройкова, яка описала закономірності їхнього творення й мотивації на матеріалі німецької мови [12].

Сутність і кінцеву мету когнітивних досліджень номенклатури свого часу узагальнив П. О. Флоренський: «Номенклатура як сукупність найменувань видів надає нам покарбовані та пройдені різцем слова повсякденної мови, оскільки кожна вдала назва спирається на роки дуже уважного спостереження, на пізнання тісно згуртованих і стійких переплетінь ознак і на розуміння характеру співвідношення цих комплексів у таксономічній ієрархії. Така назва є стиснутою в одне слово, просте чи складне, формулою досліджуваної речі й дійсно слугує зупинкою думки на певній вершині» [15, с. 128]. Аналіз механізму мотивації дає змогу з'ясувати окреслену формулу, спроектовану на структуру знань про позначене, моделлю якої в концепції О. О. Селіванової є ментально-психонетичний комплекс, що інтегрує пропозиційну інформацію з асоціативно-метафоричною, модусом і концептуальним планом [9, с. 383–385]. Мотивацію розуміємо як наскрізну в процесі творення номінативної одиниці лінгвопсихоментальну операцію встановлення семантичної й формальної залежності між мотиватором і похідною номінативною одиницею (мотивованим знаком) на підставі зв'язків різних компонентів структури знань про позначуване в етнічній свідомості [9, с. 158].

Мета статті – комплексний аналіз асоціативно мотивованих іхтіонімів української мови, утворених на ґрунті найзагальніших і найуніверсальніших принципів переінтерпретації: антропометричності, зооморфізму й побутоцентризмі. Матеріалом дослідження послуговували понад 500 мотивованих назв риб, вилучених методом суцільної вибірки зі словників української мови та монографічного видання Фауна України – Т. 8: Риби. – Вип. 1–5 (1980–1986).

Виклад основного матеріалу. Опис мотиваційних механізмів творення українських народних назв риб ґрунтується на засадничому методі вивчення механізму мотивації – когнітивно-ономасіологічному аналізові, розробленому О. О. Селівановою [9] й апробованому представниками її наукової школи на матеріалі номінативних класів різних мов. На думку дослідниці, цей метод уможливорює встановлення типу мотивації мовних одиниць і передбачає два етапи: інтерпретацію ономасіологічної структури й концептуальне моделювання структури знань про позначене або її фрагмента, на основі чого формується мотиваційна база, обирається мотиватор і створюється номінативна структура [10, с. 244]. Залежно від статусу мотиватора в структурі знань про позначуване ми, слідом за О. О. Селівановою, виокремлюємо пропозиційний, асоціативно-термінальний, модусний, змішаний і концептуально-інтеграційний типи мотивації [10, с. 246]. Дослідження представників когнітивно-ономасіологічної школи (І. М. Литвин, Г. В. Кочерги, О. В. Коновалової, Н. С. Рибалки, С. А. Стройкової, Г. А. Ярмоленко та ін.) дають змогу зробити висновок про продуктивність асоціативно-термінальної мотивації, яка застосовує знаки-мотиватори з асоціативної частини концепту, утворені на ґрунті його зв'язків з іншими концептуальними царинами за принципом аналогії, подібності, відповідного асоціювання [10, с. 484]. За загальним механізмом такий тип мотивації є метафоричним [9, с. 172] і ґрунтується на взаємодії царини-джерела (донорської зони) і царини-мішені (реципієнтної зони). Асоціативно-термінальні частини ментально-психонетичних комплексів назв риб належать до реципієнтних зон, а донорськими є зони інших концептуальних царин, що постачають для них власні пропозиції, оскільки ці знаки – первісно неістинні щодо позначуваного. Отже, асоціативно-термінальна мотивація пов'язана з вибором позначень не з буквальних, безпосередніх знань про об'єкт, а з неістинних, фігуральних. Варто зауважити, що вибір донорської зони і перехід до реципієнтної зони не випадковий, а мотивований досвідом номінатора. О. О. Селіванова залежно від способу взаємодії донорської та реципієнтної зон у процесі позначення виокремлює три різновиди асоціативно-термінальної мотивації: структурно-метафоричний, метафорично-дифузний та гештальтний, розмежування яких залежить від механізму асоціювання та аналогізації і зумовлене типом метафоричного поєднання та структурою породжувального простору [9, с. 172–175]. Структурно-метафоричний різновид формує найменування шляхом висвітлювання зв'язків слоту диктуму зі слотом іншої когнітивної моделі, що забезпечує появу асоціата-термінала, який стає її мотиватором. При структурно-метафоричній мотивації відбувається поєднання двох концептів на ґрунті однієї слотової позиції, у результаті чого у вихідному концепті формується асоціативний термінал, позначений найменуванням іншого концепту.

Метафорично-дифузний різновид асоціативно-термінальної мотивації, на відміну від попереднього, відображає дифузну природу інтеграції концептів, при цьому складно виявити конекції терміналів із певними диктумними слотами, оскільки вони корелюють з усією диктумною частиною чи її фрагментом (сценарієм) за асоціативною схожістю, охопленою свідомістю номінатора. За умови метафорично-дифузної мотивації зближення концептів спирається на декілька

ознак, тому метафора, що лежить в основі перенесення назви з одного предмета на інший, має нечітке підґрунтя.

Гештальтний (образний) різновид ґрунтується на конекціях асоціативно-термінальної частини когнітивної моделі із зоровими, слуховими, тактильними та іншими образами, уявленнями, відчуттями на основі дотичності двох концептів [9, с. 174]. В. М. Телія зазначає, що при цьому співвідносяться різні сутності, створюючи новий гештальт із редукованих прототипів, формуючи на його основі новий ґносеологічний образ і синтезуючи в ньому ознаки гетерогенних сутностей [7, с. 4]. О. М. Веселовський довів, що фізіологічний синкретизм і асоціації чуттєвого сприйняття людини виражені в мові. Образність мовних форм пояснюється «...фізіологічним синкретизмом і асоціацією чуттєвого сприйняття, у чому, з нашою звичкою до аналітичного мислення, ми зазвичай не здаємо собі справи, тоді як наше око підтримується слухом, нюхом тощо, тому ми постійно сприймаємо враження сукупного характеру, природа яких нам відкривається випадково чи в процесі наукового спостереження» [1, с. 62].

У першу групу асоціативно мотивованих іхтіонімів зараховуємо мовні знаки, мотиватор яких обрано з концептуальної сфери ЛЮДИНА. Конкретний та антропоцентричний характер цієї зони відкриває широкі можливості для метафоричного перенесення назв, пов'язаних із людиною, частинами її тіла, місцезнаходженням у просторі та рухом. Освоюючи або класифікуючи світ, людина мислить себе діяльною, динамічною істотою, відштовхуючись від власного еґо як від початку відліку. Антропоморфній метафорі притаманні надзвичайна поширеність і різноманітність. Головною причиною широкої репрезентації метафор такого типу є те, що нічого в пізнанні природи людина не отримує без первісної антропологізації. В. М. Русанівський зауважує, що приписування живій і неживій природі процесів і дій, пов'язаних із діяльністю людини, з функціонуванням її організму, з подібністю до частин її тіла є важливим процесом у розвитку семантики слів [8, с. 93].

Окремі метафорично мотивовані народні іхтіоніми утворено на підставі подібності партитивів людини й відповідної частини тіла риби, напр.: *пуз*, *пупчик*, *пузанок* (пузанок дунайський) – «має велику черевну порожнину» [18, с. 242]; *усач*, *уса́ня* (марена звичайна) – «має передні й задні вусики, які трохи перевищують 1/5 довжини голови» [19, с. 371]; *носар* (йорж звичайний) – «похідне від ніс; назва зумовлена тим, що цей вид йоржа має видовжене рило» [2: 4, с. 113]; *плішчинка*, *плішшівець* (короп дзеркальний) – похідні від основи *пліш-* – 'лисина'; назва зумовлена тим, що тіло риби нерівномірно вкрите лускою; *губань* (зеленушка-рулена) – «має товсті, із складками губи» [22, с. 218].

Концептуальна сфера ЛЮДИНА є донорською зоною для іхтіонімів, мотивованих за аналогією з назвами осіб. У багатьох випадках відбувається вторинна номінація: наявні в мові назви осіб стають народними назвами риб, пор.: *гусарик* (чоп дунайський), *поляк* (гольян річковий), *жидівка* (лин озерний), *сирітка* (йорж дунайський), *монах*, *монашка* (ластівка морська). Назви осіб за родом діяльності стають ономазіологічними ознаками іхтіонімів, демонструючи різний механізм метафоричного перенесення. Поширеним є дифузний механізм аналогізації сценаріїв різних концептуальних сфер. Діалектний номен *конюх* (пічкур звичайний) також ілюструє використання назви людини як вторинної на підставі уподібнення способу життя риби й локалізації людини: «риба любить збиратися там, де відпочивають люди, пригнавши на водопій худобу» [14, с. 149]. Мотивація народних назв верховодки звичайної *писар*, *писарка* та гольяна звичайного *швець*, *швія*, *швачка* пов'язана з назвою людини за родом занять дуже складним способом асоціювання: у період нересту забарвлення риб стає яскравішим, вздовж бокової лінії тіла з'являється темна смуга, а на лусці – темні точки [див. 2: 4, с. 374–375; 19, с. 177], що дає змогу уподібнити його за сценарієм з агентивом–писарем чи шевцем.

Найбільш продуктивним типом перенесень найменувань із донорської зони ЛЮДИНА до реципієнтної РИБА є гештальтний (образний) підтип асоціативно-термінальної мотивації. Метафори такого типу здебільшого ґрунтуються на зіставленні ще не поійменованих рослин з уже відомим зоровим гештальтом, сенсорним прототиповим образом. Зоровий образ загального вигляду риби немовби вбирає в себе, синтезує, організовує навколо себе дані інших органів відчуттів. На підставі зв'язків із суміжним поняттям пропозиційного рівня якості донорської зони ЛЮДИНА виникли такі номінації риб, як-от: *голець* (голець звичайний) – «луска надто дрібна, покриває лише боки, спина, бічні лінії, живіт і голова не мають луски» [21: с. 8], *сивак*, *сивець* (лящ звичайний), *сивуха*, *сивачиця* (верховодка звичайна) – «основний колір тіла – сірий», лисун, лисець (короп дзеркальний) – «тіло вкрите лусками нерівномірно, із ділянками голої шкіри».

Значна частина народних назв риб утворена на ґрунті зовнішньої подібності людини й риби: яскраве, строкате забарвлення луски нагадує колір одягу людини чи її загальний зовнішній вигляд,

пор.: *солдатик* (гольян звичайний) – «забарвлення досить строкате, боки тіла золотисто-зелені або сині, черево й нижня частина голови сріблясто-білі, рожеві, навіть червоні» [19, с. 177]; *циганка* (лин озерний) – «з віком загальне забарвлення темнішає аж до чорного кольору» [19, с. 267]; *султанка* (барабуля вусата чорноморська) – «верхня частина червона, боки світліші, по них розкидані світлі плями, черево сріблясто-біле з рожевим відтінком, плавці жовті» [22, с. 200]; *москалик, москаль* (йорж звичайний) – «назва зумовлена подібністю забарвлення риби до яскравого солдатського одягу» [2: 3, с. 519].

Окремим діалектним назвам риб притаманна аналогізація з донорською зоною ЛЮДИНА на ґрунті подібності поведінки, способу життя людини й риби, напр.: *лежбека* (минь річковий) – «малорухлива риба, по 3 – 5 годин непорушно стоїть у воді» [21, с. 123], *хвват* (білизна звичайна) – «дуже добре клює, глибоко ковтаючи наживку» [19, с. 248], *сирітка, сирітки, бобиль* (йорж дунайський) – «риба живе самотньо, тримається невеликими зграйками» [22, с. 120], *баламут* (скумбрія атлантична) – «зграї періодично вискакують у повітря, але частіше вони інтенсивно б'ють хвостами, тому їх рух супроводжують бризки води» [22, с. 336].

Деякі діалектні назви риб мотивовані онімами – власними іменами людини, представленими зменшено-пестливими формами, пор.: *авдотка, авдошка, авдюшка, свдотка, авдокійка* (голець звичайний), *самсончик* (сом звичайний), *парася, параска, парасина* (гірчак звичайний). За свідченням словників, мотивація таких мовних знаків є неясною, тому їх можна зарахувати до псевдомотиватів, що, на відміну від мотивованих найменувань, не мають когнітивного відповідника в структурі знань про позначене, однак порівняно з немотивованими представляють в ономазіологічній структурі умовний [9, с. 177], у цьому разі антропонімічний мотиватор. Такі псевдомотивати, можливо, є результатом афективності вибору мотиватора й наслідком загального принципу антропометричності процесів метафоризації.

До другої групи належать іхтіоніми, мотиватор яких обрано з донорської зони ТВАРИНА. Значну репрезентацію мотиваторів із концептосфери ТВАРИНА пояснюємо тим, що одним із засадничих принципів творення метафоричних найменувань, поряд з антропоморфізмом, є зооморфізм [5, с. 207], адже людина розглядає довкілля за подібністю з існуванням інших живих істот, які її оточують і є архетипами колективного позасвідомого, стереотипами та символами культури. Для найменування риб, асоціативно пов'язаних із донорською зоною ТВАРИНА, характерний гештальтний різновид асоціативно-термінальної мотивації, вибір мотиватора тут зазвичай пов'язаний із особливостями зорового сприйняття риби чи її частини.

Аналогізація ознак донорської зони ТВАРИНА та реципієнтної зони РИБА відбувається внаслідок схожості кольору тварин та забарвлення риби. Колір, можливо, один із найбільш еталонних модусів: важко визначити колір, не використовуючи зразків, оскільки його сприйняття, на думку Р. М. Фрумкіної, є індивідуальним досвідом [16, с. 134]. Існує два способи сприйняття кольору: тлумачення одних назв кольорів через інші та вказівка на типовий об'єкт, що має певний колір [16, с. 14]. У звичайних природних умовах люди бачать кольори тільки в конкретних реаліях. Відсутність кольору самого по собі стала основою виникнення метафоричних найменувань риб, пов'язаних із перенесенням назв із концептосфери ТВАРИНА в концептосферу РИБА: *перепілочка* (зеленушка-перепілка) – «тіло яскраво-коричнєве з червонуватим відтінком, з темнішими коричневими поперечними плямами» [22, с. 231]; *дрізд* (губань зелений) – «спина і голова зелені з блакитним відтінком, боки брудно-жовті з оливковим відтінком, черево сріблясто-біле з сітчастим малюнком, по боках плями» [22, с. 220]; *мишак* (піскарка сіра) – «має сіре забарвлення» [22, с. 312]; *півник* (бичок-трав'яник) – «має яскраве строкате забарвлення» [23, с. 148]; *зебра* (окунь кам'яний) – «на боках є п'ять – вісім темних поперечних смуг» [22, с. 14].

Зорові гештальти, опосередковані подібністю частин тіла риб й інших тварин, створюють передумови для метафоричної мотивації діалектних іхтіонімів *коза* (чехонь звичайна) – «на голові риби з обох сторін очей є дві гострі колючки, що нагадують роги кози»; *вуж, ужик* (мінога угорська) – «має видовжене вужеподібне тіло» [18, с. 41]; *змія, змійка* (дракончик морський) – «тіло видовжене, стиснуте з боків, відносно низьке, нагадує змію»; *рогатниця* (спиноріг) – «риба має перед плавником до трьох колючок, з яких перша, найдовша, виділяється на спині як ріг» [2: 5, с. 100] (пор. *спиноріг* – змішано мотивований номенклатурний іхтіонім); *слон* (довгорил звичайний) – «має видовжене і сплюснене донизу рило, яке трохи нагадує хобот слона»; *ластівка* (ластівка морська) – «має невеликий глибоко вирізаний хвостовий плавець, що формою нагадує хвіст ластівки»; *свинка, свинька* (підуст звичайний) – «форма рота нагадує рило свині» [2: 5, с. 190–191].

Поодинокі уподібнення риб до інших тварин здійснене на підставі слухових гештальтів – схожості звуків, які видає риба, до голосу іншої тварини. Так, діалектні назви *коза, кізка, кізонька*,

козка (щипавка звичайна), *цвіркун*, *цвіркунчик* (в'юн звичайний) мотивовані відповідними зоонімами, використання яких як ономасіологічної ознаки, можемо пояснити тим, що витягнуті з води риби видають своєрідні звуки.

Підгрунтям метафоричної взаємодії є сценарії поведінки риб й інших тварин; вважаємо, що такі мовні знаки мають дифузно-метафоричний різновид асоціативно-термінальної мотивації, напр.: *кобила*, *кобилка* (білизна звичайна) – «часто в погоні за здобиччю вистрибує з води» [19, с. 241]; *кінь*, *коник* (білорибця звичайна) – «потрапивши в рибальські сіті, з силою розганяється, виплигує з них під дуже гострим кутом до поверхні води й вискакує на кілька метрів». Синонімічний ряд іхтіонімів на позначення підуста звичайного *свиночка*, *свинька*, *свиня*, *свиняк*, *свинка*, *свинюк*, пов'язаний із мотиватором *свиня*, не має однозначної мотивації. Так, В. Т. Коломієць [4, с. 16] та автори Етимологічного словника української мови [2: 5, с. 190–191] пояснюють назви подібністю висунутого вперед хрящуватого носа риби, що прикриває рот, до рила свині. У цьому разі аналогізація відбувається на підставі подібності зорових образів, і діалектні номени належать до гештальтного різновиду асоціативно-термінологічної мотивації. Не заперечуючи такого розуміння мотиваційної природи аналізованих номінативних одиниць, спираючись на дані спеціальної наукової літератури, присвяченої описові риб [19, с. 302], припускаємо й можливість іншого мотивування – за особливістю харчування й поведінки: «риба любить заходити в мул, де знаходить собі поживу, зажерлива до наживки, добре клює, всеїдна». Це дає змогу кваліфікувати народні номени як дифузно мотивовані.

Відзначимо, що в більшості іхтіонімів, мотиватор яких обрано з донорської зони ТВАРИНА, водночас із семантичними зсувами відбувається процес деривації: додавання демінутивного суфікса. У таких мовних одиницях ономасіологічній базі теж належить номінативна функція, оскільки вона вказує на малий розмір риби.

У третю групу виокремлюємо найменування риб, мотиватори яких обрані з донорської зони АРТЕФАКТ, що мають гештальтний різновид асоціативно-термінальної мотивації. Як зауважує В. В. Усачова, у народній іхтіонімії часто наявний елемент метафори, художнього образу, суб'єктивної оцінки реалій. У назвах яскраво репрезентовано образність, асоціативність народного мислення, такі номінативні одиниці підкреслюють найсуттєвіше в реалії – зовнішні ознаки, схожість з іншими предметами [14, с. 107]. Передовсім народні назви риб, мотивовані донорською зоною АРТЕФАКТ, утворено на ґрунті цілісної зорової подібності форми тіла риби до відповідного предмета. Так, вузька довга загострена форма тіла окремих риб відображена в номінатах: *гвоздь* (чоп малий), *гвоздик* (судак малий), *гвіздок*, *хвізд* (підуст звичайний), *гвоздики* (бабць-головач), *швайка* (шука звичайна). Для номінації видовжено-прогинистої форми тіла чехоні шаблевидної використано метафоричні мотиватори, обрані із військової сфери: *шабля*, *шабель*, *сабля*, *сабель*, *шаблюка*, *сабляниця*. Номени *бердиш* (чехоня звичайна), *топірець*, *сокирка* (гірчак звичайний) відображають клиноподібну форму тіла риб.

Значна кількість іхтіонімів пов'язана з мотиватором *веретено* 'ручне знаряддя для прядіння, що являє собою тонку паличку з видовженими загостреними кінцями і потовщенням посередині' [11: I, с. 329], напр.: *веретенце*, *веретенниця*, *веретільниця* (чоп малий), *веретенка*, *веретенниця* (мінога українська) й умотивована веретеноподібною формою риб [22, с. 91; 18, с. 41–44]. Дискусійним є пояснення народних іхтіонімів *веретено*, *вертельчик*, *вертельник*, *веретенниця*, *вертенниця*, *веретельчик*, *веретільниця* на позначення щиповки звичайної. В. Т. Коломієць умотивовує їх зв'язком з іменником *веретено* (псл. *verteno) унаслідок схожості форми тіла риби й предмета [4, с. 17–18]. Натомість В. В. Усачова зауважує, що можлива й мотивація за особливостями поведінки: рухи риби нагадують веретено, що крутиться [14, с. 154]. На нашу думку, більш слушним є припущення авторів Етимологічного словника української мови, які зауважують, що назви *веретельчик*, *веретільниця* «пов'язані з вертіти(ся) за властивістю цієї риби звиватися на одному місці» [2: 1, с. 354]. У цьому разі іхтіоніми мають предикатно-аргументний різновид пропозиційно-диктумної мотивації, оскільки відображають істинні знання мотиватора про позначуване. На користь такого припущення вказують також інші діалектні назви щипавки звичайної, пор.: *веретельник*, *вертушка*, *верт*. Найменування *лопатка*, *лопатець* (синець звичайний) похідні від *лопата* 'знаряддя з довгим держакон і широким плоским кінцем' [11: IV, с. 620] мотивовані формою тіла риби: «сплющене, хвостова частина тонка, нагадує держалло лопати» [20, с. 324].

Неоднозначну мотивацію мають діалектні назви пічка звичайного *стовпчик*, *столбець*, *стовпець*, *стовпчик*, *столбчик*. Автори Етимологічного словника української мови вважають їх результатом видозміни й контамінації назв типу *скоблик*, *коблик*, зближених з основою *стовп*, рос.

столб [2: 5, с. 421]. У такому разі ці іхтіоніми є псевдомотивованими. Не заперечуючи можливості такого розуміння мотиваційного підґрунтя народних найменувань, припускаємо й інше пояснення, умотивоване способом життя риби, яка «може, не рухаючись, протистояти течії, оскільки спирається на ґрунт черевом і плавцями – грудними й черевними» [20, с. 323].

Висновки. Отже, асоціативно мотивовані назви риб, як номенклатурні, так і народні, виявляють мовні засоби концептуалізації іхтіофауни в етносвідомості українців, у їхній науковій і наївній картинах світу, зокрема, структури неістинних, фігуральних знань, представлені знаками з переносним значеннями. Незначну репрезентованість асоціативно-термінальної мотивації іхтіонімів порівняно з пропозиційно мотивованими пояснюємо передовсім тим, що «найбільш активно виникали ті назви, які найпрозоріше мотивовані біологічними особливостями риб» [4, с. 60] і відповідно є зрозумілими й прозорими для більшості мовців. Вивчення специфіки метафоричних процесів у колі досліджуваних найменувань дає змогу вважати відкритими для взаємодії з реципієнтною зоною українських назв риб донорські зони ЛЮДИНА, ТВАРИНА, АРТЕФАКТ. Найбільш продуктивною є модель метафоричного перенесення ЛЮДИНА → РИБА, що зумовлено дією найуніверсальнішого принципу метафоричної переінтерпретації – антропоморфізму. Функціонування мотиваторів концептуальної сфери ЛЮДИНА на позначення риб зумовлено аналогізацією їхніх властивостей із людськими якостями та рисами, частинами тіла, місцезнаходженням у просторі та рухом тощо. Антропоморфна метафора чисельна й різноманітна. Другий принцип творення найменувань риб – зооморфізм – пов'язаний із застосуванням мотиваторів донорської зони ТВАРИНА на підставі схожості забарвлення, частин тіла, поведінки, звуків, які видає риба, до інших тварин. Третім принципом метафоричного творення іхтіонімів є побутоцентризм, що виявляється у використанні мотиваторів із донорської зони АРТЕФАКТ на позначення передовсім зорової подібності форми тіла риби до відповідного предмета. Загалом здійснений аналіз доводить дієвість методу когнітивно-ономасіологічного аналізу й відкриває широкі перспективи для дослідження змішаної, асоціативно-термінальної, міфологічної мотивації найменувань риб.

Список використаної літератури

1. Веселовский А. Н. Из истории эпитета / А. Н. Веселовский // Историческая поэтика. – М. : Высшая школа, 1989. – С. 56–76.
2. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / під заг. ред. О. С. Мельничук та ін. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
3. Коломиец В. Т. Происхождение общеславянских названий рыб / В. Т. Коломиец. – К. : Наукова думка, 1983. – 158 с.
4. Коломиець В. Т. Роль іхтіологічних назв у визначенні найдавнішої прабатьківщини слов'ян і напрямків їх розселення / В. Т. Коломиець // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 22–31.
5. Левченко О. П. Принцип зооцентризму у фразеотворенні / О. П. Левченко // Проблеми зіставної семантики. Зб. наук. статей. – К. : Вид-во Київського лінгв. ун-ту, 2001. – Вип. 5. – С. 206–209.
6. Міняйло Р. В. Семантичний аналіз назв риб центрально- та східнослов'янського ареалу / Р. В. Міняйло // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія. – Харків, 2009. – № 854 (вип. 57). – С. 178–181.
7. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 151 с.
8. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 240 с.
9. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология: монография / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
10. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
11. Словник української мови: В 11-ти т. / ред. кол.: І. К. Білодід / голова/ та ін. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
12. [Стройкова С. А.](#) Номенклатура іхтіофауни в сучасній німецькій мові: когнітивно-ономасіологічний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. / С. А. Стройкова. – Одеса, 2012. – 19 с.
13. Тищенко Т. Номінація риб у говірках Східного Поділля / Т. Тищенко // Мовознавчий вісник. – 2010. – Вип. 10. – С. 94–101.
14. Усачева В. В. Славянская ихтиологическая терминология: Принципы и способы номинации. Обратный словарь / В. В. Усачева. – М. : Индрик, 2003. – 352 с.
15. Флоренский П. А. Термин / П. А. Флоренский // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 121–133.
16. Фрумкина Р. М. Цвет. Смысл. Сходство. Аспекты психолингвистического анализа / Р. М. Фрумкина. – М. : Наука, 1984. – 175 с.
17. Циганок І. Із спостережень над рибальською лексикою наддунайських говірок / І. Циганок,

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Фауна України [Текст]: в сорока томах / Академія Наук Української РСР Інститут зоології. – К. : Наукова думка, 1956 –
2. Том 8: Риби. – Вип. 1. ЛИЧИНКОХОРДОВІ (асцидії, апендикулярії), БЕЗЧЕРЕПНІ (головохордові), ХРЕБЕТНІ (круглороті, хрящові риби, кісткові риби – осетрові, оселедцеві, анчоусові, лососеві, харіусові, щукові, умброві) / П. Й. Павлов. – К. : Наукова думка, 1980. – 349 с.
3. Том 8: Риби. – Вип. 2. Коропові. – Ч. 1. Плітка, ялець, голянь, краснопірка, амур, білізна, верховка, лин, чебачок амурський, підуст, пічкур, марена / Ю. В. Мовчан, А. І. Смірнов. – К. : Наукова думка, 1981. – 423 с.
4. Том 8: Риби. – Вип. 2. Коропові. – Ч. 2. Шемая, верховодка, бистрянкa, плоскирка, абрамис, рибець, чехоня, гірчак, карась, короп, гіпофальміхтіс, аристіхтіс / Ю. В. Мовчан, А. І. Смірнов. – К. : Наукова думка, 1983. – 360 с.
5. Том 8: Рыбы. – Вып. 3. Выюновые, сомовые, икталуровые, пресноводные угри, конгеровые, саргановые, тресковые, колюшковые, игловые, гамбузиные, зеусовые, сфиреновые, кефалевые, атериновые, ошибневые / Ю. В. Мовчан. – К. : Наукова думка, 1988. – 368 с.
6. Том 8: Риби. – Вип. 4. Окунеподібні (окуневидні, губаньовидні, драконовидні, собачковидні, піщанковидні, ліровидні, скумбрієвидні) / А. Я. Щербуха. – К. : Наукова думка, 1982. – 384 с.
7. Том 8: Рыбы. – Вып. 5. Окунеобразные (бычковидные), скорпенообразные, камбалообразные, присоскопорообразные, удильщикообразные / А. И. Смирнов. – К. : Наукова думка, 1986. – 320 с.

Одержано редакцією 02.02.15

Прийнято до публікації 16.02.15

В. В. Калько

Ассоциативно-терминальная мотивация украинских названий рыб

В статье мотивация квалифицируется как сквозная лингвокогнитивная операция, результатом которой является формирование ономазиологической структуры знака в проекции на структуру знаний об обозначаемом. На основании метода когнитивно-ономазиологического анализа осуществлено комплексное описание ассоциативно мотивированных ихтионимов украинского языка. Вобщем метафорически мотивированные названия рыб, как номенклатурные, так и народные, обнаруживают языковые средства номинации ихтиофауны в этносознании украинцев, в их научной и наивной картинах мира, в частности, структуры неистинных, фигуральных знаний, представленные знаками с переносными значениями. Ассоциативно-терминальная мотивация в исследуемом массиве не является гомогенной и основывается на различных типах метафорического механизма, что делает возможным обозначение одной предметной области в терминах другой на основании аналогизации со смежным понятием, диффузным ассоциативным комплексом и геистальтом, вследствие чего соответствующим наименованием присуща структурно-метафорическая, диффузно-метафорическая и геистальная мотивация. Изучение специфики метафорических процессов среди исследуемых наименований позволяет считать открытыми для взаимодействия с реципиентной зоной украинских названий рыб донорские зоны ЧЕЛОВЕК, ЖИВОТНОЕ, АРТЕФАКТ, использование которых определяется общими и универсальными принципами метафорической интерпретации – антропометричностью, зооморфизмом и бытоцентризмом.

Ключевые слова: ассоциативно-терминальная мотивация, метафора, аналогизация, структурно-метафорическая мотивация, диффузно-метафорическая мотивация, геистальная мотивация, ихтионим.

V. V. Kalko

Associative-terminal motivation for the Ukrainian fish names

The article deals with motivation as a wholesome cognitive linguistic analysis operation resulting in creating the onomasiological sign structure regarded as the cognition object. Based on the cognitive-onomasiological analysis methodology, the complex description of associatively motivated Ukrainian fish names has been made. The metaphorically motivated fish names, both nomenclature and folklore, expose the linguistic means of naming fishes in the Ukrainian ethnic conscience, in both their scientific and naive world concepts, for instance, the structures of untruthful figurative knowledge being represented by signs of figurative meaning. Associative-terminal motivation in the regarded terrain is not in the least homogenous and is variedly motivated through different types of metaphoric mechanism enabling to nominate some peculiar phenomena in the terms of others, because of the analogy ascribed to adjusted notions, the diffusion associative complex and gestalt: that generally results in structural metaphoric, diffusive metaphoric and gestalt motivation for those peculiar nominations. Investigating the special features of actualizing metaphor in the research framework enables to consider the recipient zone of the Ukrainian fish names quite effective to get associated with the cognitive zones of HUMAN, ANIMAL, ARTEFACT, the employment of which

is rooted into the most general and yet most universal principles of metaphoric re-interpretation, those of anthropometric, zoomorphic and trivia-centric motivation.

Key words: associative-terminal motivation, metaphor, analogy techniques, structural-metaphoric motivation, diffusive metaphoric motivation, gestalt motivation, fish name.

УДК 811.161.2'371

Г. А. Ярмоленко

ПРЕДИКАТНО-АРГУМЕНТНА МОТИВАЦІЯ ВІДДІЄСЛІВНИХ ПРИКМЕТНИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті досліджено когнітивно-ономасіологічний механізм предикатно-аргументної мотивації девербативів-прикметників сучасної української мови. Предметом вивчення є мотиваційний зв'язок ономасіологічної структури й семантики номінативів із фрагментом знань про позначуване. Ономасіологічну структуру розглянуто як таку, що обов'язково містить ономасіологічну ознаку (мотиватор-предикат, його конкретну семантику) й ономасіологічний базис, який категоризує дериват як прикметник і є показником його семантичного розряду, факультативно – зв'язок ознаки й базису з редукованими компонентами мотиваційної бази в пропозиції, конотативні характеристики та можливість вторинного позначення.

Для когнітивно-ономасіологічного аналізу дериватів використано модель ментально-психонетичного комплексу, ядром якого є диктум пропозиції, що корелює з асоціативно-термінальною частиною, модусом та психічними функціями.

Аналіз предикатно-аргументної мотивації значного масиву віддієслівних прикметників дає підстави твердити, що ці деривати – позначення різних аргументів пропозиції, найчастіше квалітатива й фінітива. Їхніми мотиваторами є предикати фізичної, інтелектуальної, психічної та ін. діяльності.

Ключові слова: аргумент, когнітивно-ономасіологічний аналіз, мотивація, ономасіологічна структура, ономасіологічна ознака, ономасіологічний базис, предикат.

Постановка проблеми. Від початку XXI століття у вітчизняній лінгвістиці з'явилося чимало праць, у яких мотивацію номінативних одиниць проаналізовано в когнітивно-ономасіологічному аспекті. Теоретичним підґрунтям досліджень слугувала концепція, розроблена професором О. О. Селівановою в монографії «Когнитивная ономасиология». Згідно з цією концепцією, мотивація – «наскрізна для моделі породження номінативами психоментальна операція, результатом якої є семантично-ономасіологічна залежність мовних знаків на ґрунті складної системи конекцій концептів людської свідомості» [7, с. 158].

Метою мотивації, на думку дослідниці, є представлення в ономасіологічній структурі вербалізованого елемента фреймової когнітивної моделі, обраного номінатором, що відображає інтеріоризацію позначуваного, його асоціативно-образне, метафоричне сприйняття [7, с. 158]. Таке розуміння поняття «мотивація» близьке до його трактування в психології, оскільки вибір ономасіологічної структури через мотивацію відображає наміри й мету номінаторів. Когнітивно-ономасіологічний аналіз мотиваційного процесу повертає нас до філософського підґрунтя вивчення номінації, тобто до самого психоментального механізму вибору знака для певного денотата.

Однією з проблем аналізу мотивації донедавна було встановлення її різновидів. Численні класифікації відображали семантико-словотвірний аспект проблеми мотивації. Застосування когнітивно-ономасіологічного підходу до вирішення цієї проблеми уможливило твердження: при виділенні типів мотивації доцільно враховувати концептуальне місце мотиватора в ментально-психонетичному комплексі об'єкта, що іменується. Залежно від статусу фрагмента структури знань про позначуване виокремлено пропозиційну, асоціативну, модусну, змішану, концептуально-інтеграційну мотивацію [8, с. 160].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незаперечною заслугою О. О. Селіванової є те, що дослідниця вперше розробила й апробувала методику когнітивно-ономасіологічного аналізу. Науковці Черкаської когнітивно-ономасіологічної школи успішно застосували цю методику під час дослідження мотивації різних номінативних і лексичних класів деяких слов'янських, германських і романських мов.

Зокрема, дисертаційне дослідження О. В. Коновалової присвячене комплексному вивченню англійських номенклатурних назв комах. Дослідниця схарактеризувала різновиди пропозиційно-